

I. BEVEZETÉS

A kultúrakutatás kezdetei

Ha egy társaságban kulturális antropológiáról kezdünk el beszélni ma Magyarországon, akkor a hallgatóság többnyire távoli helyszíneken élő, egzotikus népek közötti izgalmas kalandokat vár, és (szerencsére) már csak alig néhányan maradnak a társaságban, akik régi csontok iránt kezdenek érdeklődni, mert még mindig összetévesztik szakmánkat a fizikai antropológusokéval.⁴ Remélem, mire a kötet végéig jut az olvasó, addigra belátja, hogy sajnos az egzotikus kalandokban is csalódnia kellett, az antropológia mára (más tudományokhoz hasonlóan) talán kevésbé színes, ám sok szempontból szakszerűbb, ugyanakkor továbbra is kihívásokban gazdag diszciplína lett. Hogy mégse okozzak rögtön a kötet elején csalódást, egy kellően egzotikus útinapló olvasásával kezdjük a „bevezetést”: *Claude Lévi-Strauss* nyomán a dél-amerikai *bororo* indiánok életébe nyerhetünk betekintést.

Lévi-Strauss (naplója beszámolója szerint⁵) sokáig sárga irigységgel tekintett az olyan utazókra és „felfedezőkre”, akik Párizsban a legnagyobb előadótermetet is meg tudták tölteni. Nem csoda, ha maga is felfedezőnek készült, ezért olyan népcsoportot kívánt vizsgálni, ahol még nem járt előtte „fehér ember” (azaz amelyről még nem állt rendelkezésre néprajzi tudósítás). Választása a Brazíliában élő *bororo* népcsoportra esett, akikről ekkoriban, az 1930-as években csak annyit tudtak Európában, hogy az elsőként odamerészkedő brit expedíció tagjai sohasem tértek vissza földjükről. A rossz nyelvek szerint a *bororók* felfalták őket.⁶

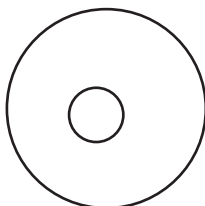
---

⁴ Boglár Lajos *bonmot*-ja szerint: mi nem a csonttal, hanem a velővel foglalkozunk.

⁵ Claude Lévi-Strauss terepmunkanaplói nem közismertek, a következő részletek az önéletrajzi ihletésű könyvéből valók. Lévi-Strauss, Claude 1955: *Tristes tropiques*. Paris: Librairie Plon. Magyar nyelven 1973: *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa Kiadó. Örvös Lajos fordítása.

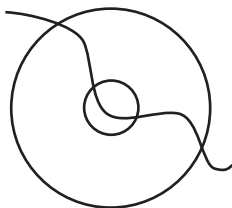
⁶ A terepről vissza nem tért brit kutató útikönyve magyarul is olvasható: Fawcett, Percy H. (Brian Fawcett, szerk.) 1959: *A Mato Grosso titka*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Megérkezvén a bororo településre Lévi-Strauss rögtön elkészítette első vázlatát, amely valahogy így nézhetett ki:

Lévi-Strauss úgy gondolta, hogy ez egy fontos kutatási eredmény. Az ábra szerint a bororók a Mato Grosso folyópartjait övező sűrű erdőben egy kis kör alakú tisztást vágtak településük számára, ahol a tisztás szélén állnak a kunyhók, kör alakban, középpükt pedig a közösségi ház. A bororo társadalmat külső kulturális hatásoktól mentesnek, autentikusnak tekintette (korabeli kifejezéssel: ősi, azaz franciául vagy angolul: primitive), és megállapította, hogy az ősi társadalom szerkezete a természettudományokban is megfigyelhető alapvető formákra hasonlít. A település lakóházai és a közösségi ház olyan viszonyban van, mint például az atom és az atommag vagy a sejt és a sejtmag.

Szerencsére Lévi-Strauss tovább folytathatta megfigyeléseit. A következő vázlata körülbelül így nézhetett ki:

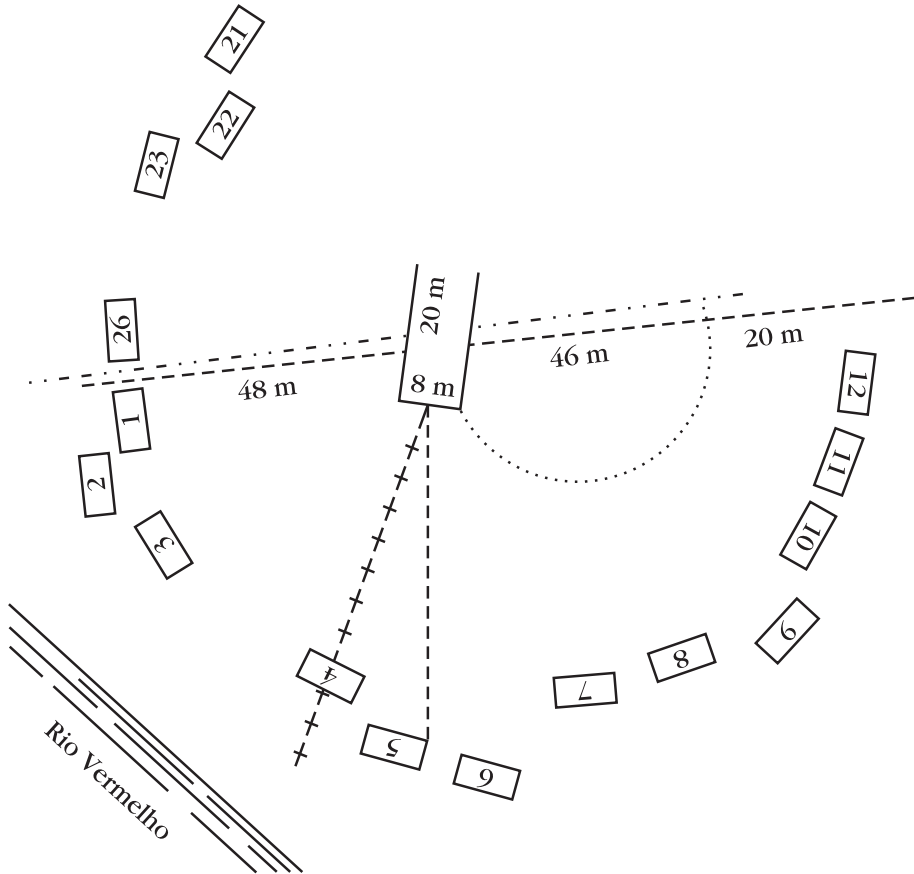
Lévi-Strauss jegyzetei:

„A kör alakú Quejara falu a Rio Vermelho bal partjára épült. Ez a folyó nagyjából kelet–nyugati irányban folyik. A falunak a folyóval elméletben párhuzamos átmérője két csoportra osztja a lakosságot: északon a cserák vannak, délen meg a tugarék. Azt hiszem – de ez nem feltétlenül bizonyos –, hogy az első kifejezés jelentése: gyöngye; a másodiké pedig: erős. Bárhogy van is, a felosztás két okból lényeges: először is az egyén mindig ahhoz a félrészhez tartozik, ahová az anyja; de csak a másik fél-rész valamelyik tagjával házasodhat. Ha az anyám csera, én is az vagyok, a feleségem pedig tugaré lesz.

A félrészek nem csupán a házasságokat szabályozzák, hanem a társadalmi élet más oldalait is. Valahányszor valamelyik félrész egyik tagja olyan helyzetbe kerül, hogy valami jog vagy kötelezettség hárul rá, ez mindig a másik fél hasznára vagy annak segítségével valósul meg. Így egy csera tetetését a tugarék rendezik meg és viszont. A falu két fél-része társ tehát, és minden társadalmi és vallási esemény mindkettőnek részvételével jár, és az egyik félrész mindig kiegészíti a másiknak a szerepét. Ez a közös tevékenység nem zárja ki a versengést: a félrészeket kölcsönös gőg és féltékenység is jellemzi.”

A gyöngé és erős, férfi és női világ megkülönböztetése Lévi-Strausst az Andokbeli vallásos elképzelésekre emlékeztette.

További megfigyelései eredményeképp egy újabb térbeli és tudati választóvonalat fedezett fel; a végeredmény egy négyfelé osztott világ:

„Nézzük most a falut egy másik oldaláról: az előzőre merőleges másik átmérő észak–déli irányban vágja át még egyszer a félrészeket. Az ettől a tengelytől keletre született egész lakosságot úgy hívják: fentiek; az ettől nyugatra születettek: a lentiek. Két félrész helyett négy körzetet kaptunk hát, hiszen a cserák és a tugarék ugyanúgy részben ehhez, részben ahhoz az oldalhoz tartoznak. Sajnos egyetlen megfigyelő sem volt eddig képes megérteni a pontos értelmét ennek a második felosztásnak, amelynek még a létezését is vitatják.”

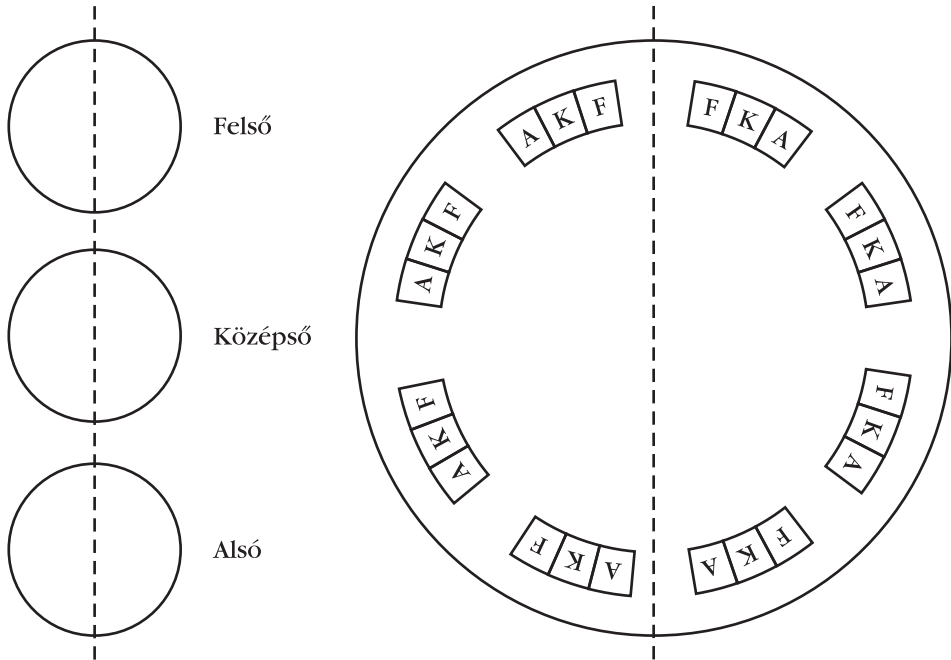
Lévi-Strauss később megfigyelt és részletesen leírt egy temetési szertartást, amelynek kapcsán megfigyelései tovább gazdagodtak:

„Végeredményben nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy az a káprázató és metafizikus füzértánc, amelyet az imént végignéztem, tulajdonképpen egy meglehetősen gyászos bohózat. A férfiak közössége azért kívánja megjeleníteni a halottakat, hogy a lelkek látogatásának ábrándjába ringassa az élőket; a nőket kizárják a vallási szertartásokból, és megtévesztik őket azok igazi természetete felől, nyilván azért, hogy érvényt szerezzenek annak a felosztásnak, amely a családi állapot és a lakóhely tekintetében elsőbbséget ad nekik, és amely csak a férfiaknak tartja fenn a vallás titkait. De valódi vagy feltételezett hiszékenységüknek lélektani jelentősége is van: az, hogy mindkét nem javára érzelmi és értelmi tartalmat ad ezeknek a bábfiguráknak, amelyeknek zsinórját különben talán nem olyan buzgón rángatná a férfiak. Nem csak a gyerekeinket akarjuk rászédni, amikor a Mikulással hitegetjük őket: lelkesedésük melegséggel tölti el a szívünket, áthívít bennünket, hozzájárul, hogy önmagunkat is elámítsuk és higgyünk benne, hiszen ők is hisznek benne, hogy egy önzetlenül nagylelkű világ nem feltétlenül összeférhetetlen a valósággal. Pedig az emberek meghalnak, nem térnek vissza soha; és abban a tekintetben minden társadalmi rend hasonlít a halálhoz, hogy elvesz valamit, amiért nem kárpótol kellőképpen.”

Hosszú időnek kellett eltelnie, amíg Lévi-Strauss, a temetési szertartásról szóló jegyzeteit újragondolva rájött arra, hogy a bororo világ megértéséhez rossz úton járt. Megértette, hogy korábbi felismerései a négyfelé osztott világról nem fontosak a bororók számára, mindezt egy nagyobb folyamat egyes állomásainak tartják. Elég bátor volt ahhoz, hogy korábbi jegyzeteit elfelejtse, és a bennük foglaltak helyett egy másik, immár dinamikus modellt vázoljon fel:

„A bororo társadalom nagy tanulsággal szolgál a moralistának, csak hallgassa meg bennszülött adatközlőit: majd leírják neki, ahogy nekem is leírták azt a valóságos balettet, amelyben a falu két félrésze kényszerül

egymást kiegészítve élni és lélegezni; kölcsönösen féltő gonddal cserélik ki asszonyaikat, javaikat és szolgálataikat; egymás közt házassítják meg gyerekeiket, kölcsönösen temetik el halottaikat, és meggyőzik egymást róla, hogy az élet örök, a világ áldozatkész és a társadalom igazságos. Hogy tanúsítsák ezeket az igazságokat és tápot adjanak meggyőződésüknek, bölcseik egy fennkölt világegyetem törvényeit dolgozták ki; beírták falvaik helyrajzába és a házaik beosztásába. Ellentmondásokba ütköztek, újra meg újra, és bármilyen ellenvéleményt fogadtak el, mindig csak megtagadták egy másik vélemény kedvéért; vízszintesen átszelték, ferdén metszették, társították és szembeállították egymással a csoportokat, és egész társadalmi és szellemi életükből valóságos címert csináltak, amelyben a szimmetria és aszimmetria egyensúlyba kerül, mint azokon a bonyolult rajzokon, amelyeket egy szép kaduveo nő vés az arcára, akit, bár nincs anynyira tudatában, ugyanaz a gond foglalkoztat. De mi marad mindebből, mi marad meg a félrészekből, a szemben álló félrészekből, a klánokból, az alkánokból az után a megállapítás után, amelynek alighanem hitelt kell adnunk az új megfigyelések alapján? Egy szinte határtalanul bonyolult társadalomban minden klán három csoportra oszlik: felsőre, középsőre és alsóra, és minden szabály fölött még az is ott lebeg, amely az egyik félrész felső csoportbelijének a másik felső csoportbelivel való házasságát írja elő, a középsőnek meg középsővel, az alsónak alsóval kell házasodnia; vagyis a testvéries intézmények örve alatt a bororo falu végső fokon három csoportot alkot, és ezek mindig egymás közt házasodnak. Három társadalom, amely önkéntelenül örökre különálló és elszigetelt marad; hazug intézmények zárják mindegyiküket valami fenséges börtönbe, amelyet még maguk se látnak, úgyhogy egy olyan műviség öntudatlan áldozatait, amelynek már képtelenek felfedezni az értelmét. A bororók hiába bontották rendszerüket a csalfa megszemélyesítés virágába, akárcsak mások, ők sem tudták megcáfolni azt az igazságot: bárhogy ábrázolja egy társadalom az élők és holtak viszonyát, csak azt a törekvést szolgálja vele, hogy a valóságos gondolkodás síkján elrejtse, megszépítse vagy igazolja az élők közt fennálló valóságos kapcsolatokat.”

A valóságos helyzet

A bororo falu alaprajza

Hogyan műveljük az antropológiát?

Claude Lévi-Strauss nem volt kimondottan terepmunkás alkat, sokkal inkább későbbi elméleti munkái révén vált ismertté. A bororók között töltött terepmunkája mégis számos fontos tapasztalattal szolgál azok számára, akik hozzá hasonlóan antropológiával szeretnének foglalkozni. A következőkben négy ilyen szempontot emelek ki:

1. Az antropológus mint felfedező

Lévi-Strauss egyfajta etnológus-*felfedező*nek tekintette magát. A mai antropológusok is mind felfedezők is egyben, még ha nem is feltétlenül távoli és egzotikus népeké. A felfedezésünkre váró kulturális csoport egyaránt lehet egy halászfalu vagy egy cég belső élete, esetleg az utcasarki társadalom. Minden esetben feltételezik azonban azt, hogy valami újat ismernek meg, és híradást adhatnak egy olyan kultúráról, amelyet senki sem ismert még előttük, legalábbis a kutató által leírt oldaláról.

2. Kívül és belül állás

Az antropológiai szakirodalom kiemelt helyen tárgyalja a terepmunkás egyszerre kívül és belül álló (*émikus és étikus*) magatartását.⁷ Az antropológus, még ha olyannyira messziről érkezett is, mint Lévi-Strauss a bororo indiánok közé, igyekezzék bekapcsolódni, szerepet vállalni a helyi közösségben. Ezzel egy időben azt is szem előtt kell tartania a kutatónak, hogy bármilyen sikeresen illeszkedett is be a helyi társadalomba, végső célja nem az alkalmazkodás, hanem a megértés, és végső soron az eredmények kifelé, a tudományos világ felé való közlése, interpretációja. Ezt megfordítva, ha ismerős közegben, például saját településünkön kutatunk, akkor olyan „külső szemmel” kell vizsgálódnunk, mintha egy idegen bolygóról érkezünk volna; semmilyen hazai szokást nem tarthatunk magától értetődőnek, mindent megfigyelünk, leírunk.

3. Reflexivitás: a kutatási kérdések folyamatos újrafogalmazása a kutatás során Lévi-Straussnak (mint minden kutatónak) voltak előzetes ismeretei a terepről, terepmunka közben azonban elsősorban nem erre, hanem saját résztvevői tapasztalataira alapozott. A terepmunka eredményeit folyamatosan jegyzetelte, rögzítette. Ugyanakkor még saját tapasztalataiban sem bízott kellőképpen: későbbi tapasztalatai fényében felülbírált korábbi jegyzeteit, reflexív módon újraértékelte korábbi megállapításait. A tereptapasztalat egyre újabb kérdések megfogalmazására készítette, és ezért további kutatásokat folytatott. A kutatási kérdések folyamatos cserélődése, *önmagunk folyamatos felülbírlása* a kulturális antropológia sajátja; más társadalomtudományok többnyire olyan kutatásokat preferálnak, ahol a kutatási kérdés nem változik meg a vizsgálat eleje és vége között. A *reflexivitás* a kulturális antropológia egyik kulcsfogalma lett: az újabb megfigyeléseket visszacsatolásként használjuk a kutatásban, megerősítik vagy megkérdőjelezzik a kutatás menetét. Az *önreflexivitás* pedig azt jelenti, hogy a kutató igyekszik felismerni egyfelől azt, hogy ő maga miként befolyásolja a terepet, másfelől pedig azt, hogy saját adottságai, beállítódásai miként befolyásolják saját percepcióját, azaz észlelését.

4. Interpretáció

Az antropológiai kutatások esetében az eredmények közzétételét egy önálló munkafázisként képzelik el. A közreadás (amit az antropológusok *interpretációnak*, értelmező tolmácsolásnak neveznek) végső soron a tapasztalatok

---

⁷ Az angol „emic” és „etic” szópárt a nyelvész és antropológus Kenneth Pike alkotta meg, a nyelvészetben használt *fonémikus* és *fonétikus* kifejezések mintájára, a hangzó (fon-) előtag levágásával. A téma továbbgondolását adja Gonzales Echevarría, Aurora 2009: *La dicotomía emic/etic. Historia de una confusión*. Barcelona: Anthropos.

lefordítása a mi kultúránk nyelvére. Sok jeles kutató járt el úgy, mint Lévi-Strauss, hogy még 20–30 évvel a fiatalkori terepmunkája után is tudott új eredményeket kiolvasni egykori feljegyzéseiből, tapasztalataiból.

Kulturális és fizikai antropológia

Ha ma Magyarországon valakinek azt mondjuk, hogy antropológiával foglalkozunk, akkor többen még mindig a fizikai antropológiára gondolnak, azaz azt hiszik, hogy csontokat ásunk ki a földből, koponyaméreteket elemzünk, és általában: az emberek fizikai tulajdonságaival foglalkozunk. Angol nyelvterületen az emberek az antropológia szó hallatán viszont többnyire a kulturális antropológiára asszociálnak. Miért van ez a furcsa névazonosság a két látszólag nagyon különböző tudomány elnevezése között?

A 19. századi antropológusok többsége nemcsak a jelen, de a régi idők letűnt kultúráinak kutatását is feladatának tekintette. Például, az 1859-ben alapított Párizsi Antropológiai Társaság célkitűzését az alapító, Paul Broca a következőképpen fogalmazta meg: „Az új társaság legott kibővítvén az etnológia programját, az emberi rasszok tanulmányozása köré csoportosítván az orvosi tudományokat, az összehasonlító bonctant és az állattant, az ősrégészetet és a palaeontológiát, a nyelvtudományt és a történelmet és végül anthropologia névre keresztelvén a tudományt, melynek határait imígy kibővítette, az új társaság kitérte kapuit mindazok előtt, akik az emberi tudás e különféle ágait művelték.”⁸ E hagyomány továbbéléseként sok országban, például Mexikóban vagy Peruban az antropológiai múzeumok őrzik és mutatják be az azték, inka és más prehiszpán maradványokat, régészeti eredményeket.

Az antropológia fogalmát magyar nyelven Fejér György (1807) vezette be.⁹ A XIX. század második felében (Rómer Flóris, Pulszky Ferenc, Keleti Károly, Hunfalvy Pál, Török Aurél és mások munkásságának köszönhetően) megerősödött a hazai régészet és (fizikai) antropológia, amely az *embertan* tudományába beleértette a kulturális jelenségek vizsgálatát is.¹⁰ A kulturális antropológia egyik legnagyobb hatású korai művelője, Franz Boas 1907-ben tartott, *Antropológia*

⁸ Farkas Gyula 1988: A magyar antropológia története a kezdettől 1945-ig. In: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*, 1987/1. 87. o.

⁹ Fejér György 1807: *Antropológia vagyis az ember esmértetése*. Buda.

¹⁰ A XIX. század kutatóira nagy hatással volt Topinard kézikönyve, mely az eredeti kiadás után négy évvel magyarul is megjelent. Topinard, Paul (1877) 1881: *Az antropológia kézikönyve*. Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat.

című előadásában¹¹ felvázolt javaslata szerint az antropológiát egyszerre négy területen kell művelni, az alábbi séma szerint:

	Test	Szellem
Hajdan	Régészet	Nyelvészet
Ma	Fizikai antropológia	Kulturális antropológia

Boas úgy gondolta, hogy az antropológia fő kérdése a kultúrák különbözőségének megértése, ez pedig csak úgy lehetséges, ha a törzsfajlódás fizikai és kulturális vonatkozásait egyszerre vizsgáljuk. Franz Boas életművében mind a négy területnek valóban fontos szerep jutott, követői azonban erre ritkán voltak képesek, napjainkban pedig, bár sok az interdiszciplináris határterületeken kutató antropológus, egyetlen olyan kutatóról sem tudok, aki ezt a négy területet egyszerre művelné.

A két antropológia a 20. század folyamán végérvényesen különvált. A fizikai antropológia főbb ágai ma már csak nagyon ritkán kerülnek kapcsolatba a kulturális antropológiával. Hogy néhányat említsünk, a biológiai antropológia például az emberiség biológiai sokféleségét vizsgálja a modern genetika eszközeivel, az orvosi antropológia az emberi testalkat, arc és fejforma vizsgálatát, az emberi csontváz és koponya tanulmányozását végzi, az igazságügyi orvostan pedig elhunyt emberek maradványainak vizsgálata a rendőrség és a bírók munkájának segítésére.

Antropológia és néprajz: a kultúrakutatás két iskolája

A kultúrakutatás *antropológiának* nevezett irányzata a 19. század utolsó harmadában, Angliában alakult ki. Az utókor ezt *evolúciós antropológiának* nevezte el, mivel a kultúrák fejlődésének vizsgálata központi kérdése volt. Az evolucionista antropológia hosszú évtizedeken át meghatározó jelentőségű volt az Egyesült Államokban és az európai kontinensen egyaránt. Az evolúciós antropológia művelői sok szempontból furcsának hatnak mai tudásunkkal visszatekintve, például ritkán vagy éppen sohasem mentek terepre, viszont óriási adattömeget (úti beszámolók, katonai vagy missziós jelentések ezreit) olvasták el átfogó könyveik megírásához. Ez a kultúrakutató iskola különböző neveket kapott, Franciaországban például etnológiának, Németországban néprajznak (etnográfianak) nevezték el.

¹¹ Boas, Franz 1908: *Anthropology*. New York: Columbia University Press.

Ugyanezekben az évtizedekben Németországban egy másik kultúrakutató iskola is kialakult a néprajztudományon belül, amely kimondottan határozottan a saját kultúra kutatását tűzte ki célul. Ezt az irányzatot (a néprajztudományon belül) *Volkskundének*, a távoli népek összehasonlító jellegű vizsgálatát pedig (többes számban) *Völkerkundének* nevezték el.¹² Kelet-Európában (Skandináviától Magyarországon át a balkáni országokig és Oroszorszáig) mindenütt gyorsan népszerű lett a *Volkskunde* irányzat. Ennek több oka volt: például a nemzeti öntudatra ébredés, a nemzeti kultúra konstrukcióján belül a parasztság szerepének előtérbe kerülése, vagy az az egyszerű ok, hogy gyarmatok híján a kelet-európai kutatók kevesebbet utazhattak a nagyvilágban.

A hazai kultúrakutatás ekkoriban egyaránt illeszkedett az angolszász antropológiai és a kontinentális etnológiai vagy etnográfiai hagyományba. Programadó jellegű volt 1890-ben *Katona Lajos* cikke az *Ethnographia* folyóirat első évfolyamában,¹³ amely az angol, francia és német kulcsfogalmak (etnográfia, etnológia, folklór) tisztázásával igyekezett hozzájárulni a kultúrakutatás különböző területeinek tisztázásához.

Az 1920-as, 30-as évektől kezdve Magyarországon is, másutt is felerősödött a néprajztudomány bezárkózása. Kósa László (2001) szerint „a különböző nemzeti alapú néprajztudományok [közös vonása volt] az »etnikus specifikum«, az állandónak és folyamatosnak vélt, immár a modern nemzeti jellegbe beépíthető népi vonások kutatása. Magyarországon Trianon sokkja erősítette ezt az elképzelést. A népi kultúra is a veszteséglistán volt, hiszen színes, archaikus s ezért gyakran legeredetibbnek tudott néprajzi tájak kerültek az utódállamokba. [...] Az új helyzetben a megbántottság és a görcsös védekező reflexek egyszerre fékeztek a helyes önszemlélet kibontakozását és tették gyanússá a szomszéd népek összehasonlító kutatását (lásd a Bartók-ellenes hazai és román támadásokat). [...] A magyar néprajz a húszas években befelé fordult, s ebből mérhetetlen kár származott.”¹⁴

A nemzeti kultúra kutatására szakosodott néprajzkutatók egyre inkább saját szerzőiket idézték, saját konferenciáikra jártak, így az intézményi távolság a kultúrakutatás két iskolája között egyre nagyobb lett, így azt sem nagyon

¹² Az etnográfia, etnológia és Volkskunde fogalmak kialakulását korábban a XIX. századra tették, az újabb kutatások viszont feltárták e fogalmak felvilágosodás kori gyökereit. Magyar nyelven lásd: Sárkány Mihály 2012: *Etnográfia, etnológia és az antropológiai perspektíva - fogalmak egy tudomány születésekor*. In: Tóth Arnold (szerk.): *Néprajz - muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság - Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet (Megjelenés alatt)

¹³ Katona Lajos 1890: *Ethnographia*, ethnologia, folklore. In: *Ethnographia*, I. évf. 2. szám. A témában lásd még a jelen kötet néprajzról szóló fejezetében a Bátky Zsigmondtól vett részleteket.

¹⁴ Kósa László 2001: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris Kiadó, 5. fejezet. (Forrás: www.tankonyvtar.hu.)

tudták észrevenni, hogy közben mind módszertanilag, mind érdeklődési körét tekintve egyre jobban hasonlít egymásra a néprajz és az antropológia. Míg a néprajzkutatók a kezdetektől a terepmunkát és a primer adatgyűjtést preferálták, a kulturális antropológiában ez csak az 1920-as években bukkan fel, és csak évtizedek múltán vált teljesen elfogadottá. Napjainkban a néprajz és az antropológia adatgyűjtési módszerei közt nincs érdemi különbség. Angol nyelven egyébként az *etnográfia* szó a kulturális antropológia módszertanát, pontosabban az összegyűjtött ismeretanyagot, a leíró vonatkozást jelenti.

Érdeklődését tekintve a kulturális antropológia már rég hazatért, azaz nem az isten háta mögötti népcsoportok felfedezése, hanem elsősorban saját világunk jobb megértése a feladata; ezzel egyidejűleg a kortárs néprajztudományra sem jellemző a századforduló nacionalista ízü értékorientált kutatása. Ennek ellenére az intézményi és tudományos hagyománybeli különbségek ma még elég nagyok ahhoz, hogy a néprajz és az antropológia közti különbség egy ideig fennmaradjon.

Szociológia és antropológia: hol a határ?

Nemcsak a néprajz és a kulturális antropológia, de a szociológia és az antropológia között is vékony és átjárható a határ. Vitathatatlan, hogy a két ágazat rendkívül közel található egymáshoz a társadalomtudományokon belül – mind témájukat, mind elméleti megközelítésüket, mind módszereiket tekintve. Az elmúlt száz év során számos alkalommal lépték át kutatók ezt a vékony választóvonalat, ugyanakkor adódott olyan eset is, amikor éppen a határvonalak erősítésén fáradoztak.

Az 1920-as évektől kezdve működő ún. chicagói iskola városkutatásai például kifejezetten interdiszciplináris határsértőnek tekinthetők. A Chicagói Egyetem szociológia tanszékén zajló kutatások fókuszában azok a társadalmi problémák álltak, amelyeket a társadalom modernizációja, az iparosodás és a városiasodás idéztek elő. Maga Chicago városa ehhez kiváló terepnek bizonyult, hiszen a hirtelen megindult növekedés együtt járt új társadalmi folyamatok kialakulásával és nagy változásokkal. Az itt dolgozó szociológusok módszereiket nagyrészt az antropológiától kölcsönözték, például előszere-ttel alkalmaztak résztvevő megfigyelést. Elméleteik is a szociológia és az antropológia határmezsgyéjén mozogtak, így például *Robert Park* és *Ernest Burgess* (1925) *humánökológiai* elméletükben a társadalmi jelenségeket a városi térszerkezetre vetítve vizsgálták etnográfikusan gyűjtött adatokkal.¹⁵

---

¹⁵ Park, Robert; Ernest W. Burgess; Robert McKenzie (1925): *The City*. Chicago: UCP.

Mint Vörös Miklós (1994)¹⁶ rámutat, a két diszciplína szétválasztására a legerősebb törekvést *Talcott Parsons* és *Alfred Kroeber* 1958-ban megjelentetett tanulmánya jelentette. Kroeber, Franz Boas tanítványaként, az amerikai antropológia intézményesítésének nagy úttörője volt. Parsons már abban az időben is az amerikai szociológia egyik vezető teoretikusának számított, aki európai klasszikusokra, Durkheimre, Weberre és Paretóra támaszkodva alkotva meg átfogó elméletét. Mindkettejük munkássága előrevetítette az 1958-ban közösen kiadott nyilatkozatot. Ebben kijelentették, hogy fontos megkülönböztetni a társadalmi struktúrákat és a kulturális rendszereket, és nemcsak fogalmi, hanem módszertani szinten is. Ez egyúttal tehát a két tudományág szétválasztását is jelentette. Álláspontjuk szerint a szociológia az emberi társadalommal, az antropológia a kultúrával foglalkozik. A „társadalom” és „kultúra” kifejezések definíciójával azonban Kroeber és Parsons adós maradt.

Kultúrafogalmak

A kulturális antropológia fő kutatási területe az emberi kultúra. Az antropológia tudományának egyik fő és elsősre paradoxonnak tűnő jellemzője, hogy még a nevében szereplő fogalomban sincs konszenzus a diszciplína művelői között. *Alfred Kroeber* és *Clyde Kluckhohn* 1952-ben¹⁷ összesen 164 kultúra-definíciót tárgyaltak; feltételezhető, hogy napjainkra a kultúrameghatározások száma elérte az ezres nagyságrendet. Meglátásom szerint ez nem a gyengeség jele, hanem éppen a folyamatos elméleti és módszertani reflexivitást tükrözi, megtermékenyítő vitát, a fogalmak újraértelmezését, a változó társadalmi körülményekre való reagálást, ami például a közgazdaságtanban vagy a néprajztudományban kevésbé volt jelen. Jelen fejezet egy válogatással mutatja be, hogy milyen eltérő álláspontok léteznek egyazon fogalommal kapcsolatban, miközben a közös vonásokra is igyekszik rávilágítani.

A legkorábbi antropológiai meghatározást Edward Burnett Tylor, a brit szociálantropológia alapítóatyja 1871-ben¹⁸ adta meg, amely szerint a kultúra

„az az összetett egész, ami magába foglalja a tudást, hiedelmet, művészetet, erkölcsöt, törvényt, hagyományt, és minden más olyan képességét és szokását az embernek, amiket a társadalom tagjaként sajátított el”.

¹⁶ Vörös Miklós 1994: Határesetek. Az amerikai antropológia és szociológia kapcsolata történeti perspektívában. In: *Replika*, 15–16. o. Vörös Miklós tanulmányában hivatkozott munka: Kroeber, Alfred L.; Talcott Parsons (1958): *The Concept of Culture and the Social System*. In: *American Sociological Review*, Vol. 23. No. 5. 1958. 582–583. o.

¹⁷ Kroeber, Alfred L.; Clyde Kluckhohn 1952: *Culture: a critical review of concepts and definitions*. Cambridge, MA: The Museum.

¹⁸ „Culture... is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society.” Tylor, Edward Burnett 1871: *Primitive Culture*.

Adolf Bastian (1884),¹⁹ aki az összehasonlító néprajz megalapítójának számított Németországban, az emberiség általános lélektani egységéről beszélt. Feltételezte, hogy az emberiség egy nagy család, melynek alapja a közös eredet. Elemi és a népi gondolatokról (*Elementargedanken, Völkergedanken*) szóló elmélete szerint a világon mindenféle fellelhetőek bizonyos *elemi gondolatok* (ma úgy mondanánk: kulturális minták), amelyek az emberi nem egységét bizonyítják. Ugyanakkor az eltérő környezeti és történeti hatások miatt kialakulnak a *népi gondolatok*, amelyek az adott feltételekhez alkalmazkodva a kultúrák közötti különbségek kibontakozásához vezetnek.

Bastian egykori munkatársának, a kulturális antropológia úttörőjének számító *Franz Boas* nevéhez kötődik a következő fontos meghatározás (1911):

„A kultúrát úgy lehet meghatározni, mint mentális és fizikai válaszok és tevékenységek összességét. Ezek jellemzik a társadalmi csoportokat alkotó egyének viselkedését mind csoportosan, mind egyénileg a természetes környezetükkel, más csoportokkal, saját csoportjuk tagjaival, illetve saját magukkal való viszonyukban. Továbbá ideértendők a tevékenységek termékei is, és azok szerepe a csoportok életében. Azonban a pusztán felsorolás még nem alkot kultúrát; az ennél több, mivel elemei nem függetlenek egymástól, szerkezettel bírnak.”²⁰

Margaret Mead (Boas-tanítvány) megfogalmazása szerint (1937):²¹

„A kultúra az emberi kultúrát jelenti, az emberi faj által kifejlesztett hagyományos viselkedés teljes komplexumát, amit aztán minden egyes nemzet megtanul.

Egy kultúra meghatározása már kevésbé pontos. Jelentheti a hagyományos viselkedés formáit, amelyek jellemzőek egy adott társadalomra, vagy társadalmak egy csoportjára, vagy egy bizonyos rasszra, vagy egy bizonyos területre, vagy egy bizonyos időszakra.”

¹⁹ Bastian, Adolf 1884: *Allgemeine Grundzüge der Ethnologie*. Berlin. Bastian, Adolf 1902: *Die Lehre vom Denken zur Ergänzung der Naturwissenschaftlichen Psychologie, für Überleitung auf die Geisteswissenschaften*. Berlin.

²⁰ „Culture may be defined as the totality of the mental and physical reactions and activities that characterize the behavior of the individuals composing a social group collectively and individually in relation to their natural environment, to other groups, to members of the group itself and of each individual to himself. It also includes the products of these activities and their role in the life of the groups. The mere enumeration of these various aspects of life, however, does not constitute culture. It is more, for its elements are not independent, they have a structure.” Boas, Franz 1911: *The Mind of Primitive Man*. New York: The Macmillan Company.

²¹ „Culture means the whole complex of traditional behavior which has been developed by the human race and is successively learned by each generation. A culture is less precise. It can mean the forms of traditional behavior which are characteristics of a given society, or of a group of societies, or of a certain race, or of a certain area, or of a certain period of time.” Mead, Margaret 1937: *Cooperation and competition among primitive peoples*. New York: McGraw-Hill Book Company.

A strukturalista-funkcionalista irányzat egyik kidolgozója, *Bronisław Malinowski* (1939) a következőképp foglalta össze a kultúra mibenlétét:²²

„A kultúra lényegében egy eszköztár, aminek segítségével az ember megbirkózhat azokkal a konkrét problémákkal, amikkel szembetalálja magát a környezetében igényei kielégítése közben. Tárgyak, tevékenységek és attitűdök olyan rendszere, amelynek minden része egy cél érdekében létező eszköz..., [és] amelynek a különböző elemei egymástól kölcsönösen függenek.”

A strukturalista antropológia neves francia képviselője, *Claude Lévi-Strauss*, 1953-ban egy konferencián a kultúra és a nyelv kapcsolatát boncolgatta:²³

„Az a helyzet, hogy nyelv és kultúra kapcsolata a lehető legbonyolultabb problémák egyike. A nyelvet kezelhetjük először a kultúra termékeként: a társadalomban használatos nyelv a népesség általános kultúráját tükrözi. Egy másik értelemben azonban a nyelv része a kultúrának; egy eleme a sok közül. [...] De ez még nem minden: a nyelvet kezelhetjük úgy is, mint a kultúra föltételét, mégpedig két okból is: az egyik ok diakronikus, mivelhogy az egyén főként a nyelv révén sajátítja el csoportja műveltségét... Elméletibb nézőpontba helyezkedve, a nyelv annyiban is a kultúra feltételének mutatkozik, amennyiben ez utóbbi hasonló fölépítésű, mint a nyelv. Olyannyira, hogy a nyelvet alapnak is tekinthetjük, amely olykor összetettebb, de vele azonos típusú, a szóban forgó kultúra különféle aspektusainak megfelelő struktúrák befogadására rendeltetett.”

A kognitív antropológia kultúrafogalmára mind a nyelvészeti elméletek, mind a 20. század második felétől erősödő kognitív pszichológia hatással volt:²⁴

²² „Culture is essentially an instrumental apparatus by which man is put in a position the better to cope with the concrete specific problems that face him in his environment in the course of the satisfaction of his needs. It is a system of objects, activities, and attitudes in which every part exists as a means to an end [...] in which the various elements are interdependent.” Malinowski, Bronisław 1939: *The Functional Theory*. In: Malinowski, Bronisław 1944: *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 145–176. o.

²³ Lévi-Strauss, Claude 1953: *Linguistics and Anthropology*. *Supplement to the International Journal of American Linguistics*, 19/2. Lévi-Strauss, Claude 2001 (1953): *Nyelvészet és antropológia*. In: Lévi-Strauss, Claude 2001 (1973): *Strukturális antropológia I–II*. Budapest: Osiris Kiadó. Szántó Diana és Soly Noémi fordítása.

²⁴ „...culture is an idealized cognitive sytem – a system of knowledge, beliefs, and values – that exists in the minds of members of society. Culture is the mental equipment that society members use in orienting, transactoin, discussing, defining, categorizing, and interpreting actual social behavior in their society.” Casson, Ronald W. 1999: *Cognitive Anthropology*. In: Wilson, Robert A.; Frank C. Keil (eds.) 1999: *The MIT encyclopedia of the cognitive sciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 120–122. o.

„A kultúra egy olyan idealizált kognitív rendszer – tudás, hiedelmek és értékek rendszere –, ami egy társadalom tagjainak elméjében létezik. A kultúra az a mentális felszerelés, amit a társadalom tagjai arra használnak, hogy eligazítsák, lebonyolítsák, megvitassák, meghatározzák, besorolják és értelmezzék a tényleges társadalmi viselkedést.”

Marvin Harris az 1960–70-es években felelevenítette a 19. század evolúciós elméleteit. Ez tükröződik az általa propagált kulturális materialista szemléletről írt 1979-es²⁵ könyvében:

„A kultúra nem egy hipotetikus vagy rejtélyes dolog. Nem az emberi elme hirtelen újrendeződése hozta létre, sokkal inkább az idegpályák összetettségének kifejlődésével jár együtt, elemi formájában megfigyelhető sok gerinces faj körében.”

Clifford Geertz a kultúrák kutatásakor a szimbólumok jelentésének megértését hangsúlyozta. 1973-as²⁶ kultúrafogalma ennek felel meg:

„...az ember jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak [...] A kulturális cselekedetek, a szimbolikus formák megalkotása, megértése és használata ugyanúgy társadalmi esemény, mint bármi más; ugyanolyan nyilvánosak, mint a házasság, és ugyanúgy megfigyelhetők, mint a földművelés.”

A fenti felsorolással korántsem törekedtünk (és nem is törekedhetünk) a teljességre, csupán a kultúrameghatározások sokféleségét szemléltettük. Az antropológia kutatásának a tárgya, azaz a kultúra egy folytonosan változó, képlékeny valami, és ráadásul ennek a képlékeny valaminek az észlelése is folytonosan változik.

---

²⁵ „There is nothing hypothetical or mysterious about culture. It did not come into existence through some sudden abrupt reorganization of the human mind; rather, it emerged as a byproduct of the evolution of complex neural circuitry, and it exists in rudimentary form among many vertebrate species.” Harris, Marvin 1979: *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House.

²⁶ „...man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun, I take culture to be those webs...” Geertz, Clifford 1973: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books. Magyarul: Niedermüller Péter (szerk.) 1994: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég.